

Albert Camus'de Mutluluk Arayışı

Nevzat YILMAZ*

Anlamsızlığın, ayrılığın, yalnızlığın ve ölümün egemen olduğu mutsuzluklarla dolu, acılı yaşamı sürdürmek durumunda olan Camus'nün insanların tek amacı mutluluğu gerçekleştirmektir. Ayrımsız, kahramanlarının hepsini, bir mutluluk arayışı içerisinde görmekteyiz. Pierre-Henri Simon, Sartre ve Camus arasındaki ayrılığa değinirken, *Noces* yazarının mutluluk fikrine ne denli bağlı olduğunu şöyle belirtir: "L'appel vers les hommes et ces rares jaillissements de tendresse qui parfois irriguent le désert sartrien de l'amour, on les retrouve chez Camus, mais plus fréquents et plus forts. Certes, lui aussi, il parle beaucoup de la liberté; pourtant ce n'est pas ce mot qui donne l'accent fondamental à son vocabulaire de moraliste; il en a deux autres, liés d'ailleurs dans son esprit: bonheur et justice"¹. Aynı yazar, eleştirisinde, Robert Kanters'in şu yargısına da yer verir: "Il y a au coeur de pensée de Camus (et c'est ce qui la différencie radicalement et à tout jamais de celle de Sartre) une notion intime du bonheur et de la joie"².

Pierre Nguyen-Van-Huy, Camus üzerine yaptığı bir araştırmasına şu tümeyle başlar: "Dire que le thème du bonheur dans l'oeuvre de Camus, est un thème central, c'est dire certes, une vérité banale; mais c'est aussi dire une vérité fondamentale."³.

* Dr.; Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Fransızca Öğretmeni

1 Pierre-Henri Simon- *Présence de Camus*, La Renaissance du Livre, 1962, s. 23.

2 Robert Kanters- Cite in "*Présence de Camus*" P.H. Simon, La Renaissance du Livre, 1962, s. 23.

3 Pierre Nguyen-Van-Huy- *Le Métaphysique du bonheur chez Albert Camus*, Eds. de la Baccionière Neuchâtel, (Suisse) 1962, s. 3.

Camus'nün kahramanlarının mutluluk özelemleri yanında Camus'nün biz-zat kendisi de bu özelemlerle doludur. Bir konuşmasında şöyle der: "Quand il m'arrive de chercher ce qu'il y a en moi de fondamental, c'est le goût pour le bonheur"⁴. 1936 yılında, *Carnets*'lerinin başlarında, yapıtlarının mutluluklarından doğacağını açıklar: "Moi, c'est de mes bonheurs que sortirons mes écrits"⁵. *L'Homme révolté*'yi tasarlarırken bu arzusunu yineler: "Essais sur la Révolte, Après avoir fait partir de l'angoisse la philosophie: la faire sortir du bonheur"⁶. Camus, mutluluk konusunda bencil değildir, mutluluğu başkalarıyla bölüşmeyi görev sayar: "Je veux que le plus grand nombre possible d'hommes soient heureux"⁷. Bu amaca erişebilmek için gazeteci, yazar, denemeci ve tiyatro yazarı olarak bütün gücünü ortaya koymuştur. Kendi yapıtları için şöyle der: "Au centre de mon oeuvre, il y a un soleil invincible"⁸. Aynı temayı değişik zamanlarda, değişik biçimlerde yinelediğini görürüz.: "Au centre de notre oeuvre, fût-elle noire, rayonne un soleil inépuisable"⁹. "Au milieu de l'hiver, j'apprenais enfin qu'il y avait en moi un été invincible"¹⁰.

İnsan doğasının bir gereği olan mutluluğu anlamsız bir dünyada da gerçekleştirmek mümkündür. Ancak bu gerçekleştirme yalnızca insan gücüne dayalı olmalıdır ve büyük çaba ister. Her insanda mutluluğa bir özelem vardır¹¹ ve mutluluk her insanın hakkıdır: "J'avais fait mon métier d'homme et d'avoir connu la joie tout un long jour ne me semblait pas une réussite exceptionnelle, mais l'accomplissement ému d'une condition qui, en certaines circonstances, nous fait un devoir d'être heureux"¹². Mutluluk, aynen adalet, yaşama, özgürlüğe duyulan özelem gibi insan doğasında olan, doğuştan gelen bir özelemdir. *La Mort heureuse*'deki Mersault, *Le Malentendu*'deki Martha ve Caligula gibi, ölüm pahasına da olsa, bütün insanlar onun arayışı içindedirler. İnsanın bütün davranışlarında onu gerçekleştirmek üzere yapılan bir şeyler vardır: "Faire une chose pour être heureux, et en être heureux... il voulait être heureux. Il avait le droit d'être heureux"¹³.

İnsan, her ne kadar *l'Etat de Siège*'de olduğu gibi, yaşanması çok güç bir dünya içindeyse de, Victoria'nın Cadix'te bulduğu mutluluk gibi bir mutluluk bulabilir: "Le bonheur m'a prise à la gorge"¹⁴. Toplumların bir arada yaşamaları da mutluluğu gerektirir: "L'ordre idéal des peuples réside dans leur bonheur... Nous

4 A. Camus- *L'Homme révolté*, P1.II, s. 1339, 800.

5 A. Camus- *Carnets I*, Gallimard, 1962, p. 25.

6 A. Camus- *Carnets II*, Gallimard, 1964, p. 75.

7 Ibid, s. 147

8 A. Camus- In "Rencontre avec Albert Camus" P1.II, s. 1339.

9 A. Camus- *L'Été*, P1.II, s. 865.

10 Ibid, s. 874.

11 A. Camus- "Le Soir républicain", 1er Janvier 1940, P1.II, s. 1383.

12 A. Camus- *Noce*, P1.II, s. 60.

13 A. Camus- *Carnets I*, Gallimard, 1962, s. 96, 87.

14 A. Camus- *L'Etat de Siège* P1.I, s. 201.

apportons tous, n'en doutons pas, une passion désintéressée au bonheur impossible des hommes"¹⁵. Savaş gibi, mutluluğun gerçekleşmesine engel olan olaylar içinde bile onu gerçekleştirmeye çalışmalıdır insan. Eğer bir savaşa girilecekse, bu, gene mutluluk adına olmalıdır: "Nous le savons bien nous autres Français, qui sommes entrés dans cette guerre, non pour le goût de la conquête, mais pour défendre justement une certaine idée du bonheur... Gardons donc la mémoire de ce bonheur et de ceux qui l'ont perdu"¹⁶.

"Tarih", savaşlarla, adaletsizliklerle insanlığın sefaletini artırıyor da¹⁷ onun içerisinde nasıl yaşanacağını bilmek gerekir. "Le bonheur est la plus grande des conquêtes, celle qu'on fait contre le destin qui nous est imposé"¹⁸. Dünyanın anlamsızlığını anlamak bile mutluluk arayışına bağlıdır: "On ne découvre pas l'absurde sans être tenté d'écrire quelque manuel du bonheur... Le bonheur et l'absurde sont deux fils de la même terre"¹⁹.

İnsan, Tanrı'dan birşey ummaksızın bu dünyada kalmalı ve bizzat insana bel bağlayarak Tarih içerisinde yaşamalıdır. Mutluluk, Tanrı'nın insanlara bir bağıışı değildir, insanın kendi yarattığı bir şeydir: "J'apprends qu'il n'est pas de bonheur surhumain, pas d'éternité hors de la courbe des journées"²⁰. Onu Tanrıdan beklemek, bunun için ona yakarmak boşunadır: "Car, avant de mourir, je ne lèverai pas les yeux pour implorer le ciel"²¹. Dolayısıyla, mutluluğu yaratmak insanın görevi olmaktadır: "La tâche de l'homme est de créer du bonheur"²².

Kişisel düzeyde herkes kendi mutluluğunu yaratır. Bu başkaldıran insanın mantığıdır: "La logique du révolté est... de parier face à la douleur des hommes, pour le bonheur"²³. "... ajouter au bonheur et à la joie parce que cet univers est malheureux"²⁴. Toplumsal düzeyde ise uluslar, kişilerin mutluluğunu korumakla yükümlüdürler: "Les nations ont le devoir de regarder comme sacré le bonheur de chacun de leurs citoyens"²⁵. İnsanı mutluluğa çağıran ülkeler vardır (Cezayir gibi), ancak orada milyonlarca insan açlıkla karşı karşıyadır. Mutluluğa, en az düzeyde de olsa, bir şeyler katabilmek amacıyla, gelirin dağılımında adaleti sağlamak için siyasal çaba gösterilmelidir²⁶. Devlet adamları Camus ile birlikte şöyle diyebilmelidir: "Nous nous sommes battus pour que les hommes libres puissent

15 A. Camus- "Combat", 4 Novembre 1944, P1.II, s. 279.

16 A. Camus- "Combat", 22 décembre 1944, P1.II, s. 298.

17 A. Camus- Lettres à un ami allemand, P1.II, s. 223.

18 Ibid, s. 241.

19 A. Camus- Le Mythe de Sisyphe, P1.II, p. 197.

20 A. Camus- Noce, P1.II, p. 75.

21 A. Camus- Le Malentendu P1.II, p. 170, 171.

22 A. Camus- Carnets II, Gallimard, 1964, p. 156.

23 A. Camus- L'Homme révolté, P1.II, s. 688.

24 A. Camus- Carnets II, Gallimard, 1964, s. 129.

25 A. Camus- Combat, 25 mai 1945, P1.II, s. 1557.

26 A. Camus- Combat, mai 1945, P1.II, s. 944, 946.

se regarder sans honte, pour que chaque homme ait la charge de son propre bonheur."²⁷.

Marcel Mélançon'un Camus üstüne yaptığı bir incelemede de belirttiği gibi, mutluluk teması Camus'nün hem yaşamını hem de yapıtlarını doldurmaktadır: "Le thème du bonheur traverse la vie et les oeuvres de Camus..."²⁸.

Bütün yapıtlarında bir nakarat gibi tekrarlanan, her sayfada yankılanan mutluluk sözcüğü acaba, her zaman aynı anlamda mı kullanılmaktadır? *Noces*'ta övgüsü yapılan mutluluk, acaba, Sisyphe ya da Rieux'nün mutluluğuyla aynı mıdır? Ölümün eşiğindeyken "mutlu olduğunu" söyleyen Meursault ile, ölüme giderken "mutlu olacağını" söyleyen Kaliyev aynı dili mi konuşmaktadırlar? *L'Étranger* ve *Les Justes*, *Le Mythe de Sisyphe* ve *La Peste* gibi ayrı dönemlerde yazılan, birbirinden tamamen başka yapıtlarını bir yana bırakırsak, aynı dönemde, aynı yapıt içerisinde kullanılan mutluluk sözcüğünün bile değişik anlamlar taşıdığını görürüz. Örneğin Caesonia'nın mutluluğu ile Caligula'nın ya da Scipion'un mutluluğu aynı değildir. Caesonia ile Caligula arasında geçen şu konuşma bu bakımdan ilginçtir: Caesonia - Je suis heureuse... Caligula- Qui te dit que je ne suis pas heureux? Caesonia - Le bonheur est généreux... Caligula- Alors, c'est qu'il est deux sortes de bonheur..."²⁹.

La Peste'te ve *Les Justes*'te olduğu gibi *Le Malentendu*'de de kişiler ayrı mutlulukların peşindedirler. Jan'ın mutluluğu karısı Maria'nınkinden farklıdır. Tarrou'nun mutluluğu Rieux, ya da Rambert'in mutluluğuyla aynı değildir. Birbirlerine olan sevgileri nedeniyle Kaliyev ve Dora'nın mutlulukları uyum sağlıyorsa da aslında onlarınki de başka başka mutluluklardır. Yazarın kendisi de mutluluk sözcüğünü, yalnızca tekil olarak değil aynı zamanda çoğul olarak ta kullanmaktadır: "de libres bonheurs"³⁰, "des bonheurs faciles"³¹, "mes bonheurs"³².

Öte yandan, her ne kadar bu mutluluklar değişik mutluluklarsa da birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Caligula, Caesonia ve Scipion değişik karakterde üç kişi olmasına karşın bölünmez bir üçlü meydana getirirler. Ayrı ayrı mutluluk anlayışlarına karşın Scipion, Caligula'ya, kendisine benzediğini söyler³³, başka bir yerde Chereo'ya, Caligula'yla aynı acıya çektiğini açıklar³⁴. Caligula Scipion'a, ikisinin de aynı gerçekleri sevdiklerini söyler. Scipion'un dönmemek üzere gidişinden sonra Caesonia'ya döner ve kendisine kimi düşündüğünü soran

27 A. Camus- Préface à *L'Espagne libre*, Calmann Lévy 1946, P1.II, s. 1608.

28 Marcel Mélançon- *Albert Camus. Analyse de sa Pensée*, Editions Universitaires Fribourg Suisse, 1976, s. 206.

29 A. Camus- *Caligula*, P1.I, s. 105.

30 A. Camus- *Discours de Suède*, P1.II, s. 1074.

31 A. Camus- *Noces*, P1.II, s. 72.

32 A. Camus- *Carnets I*, Gallimard, 1962, s. 25.

33 A. Camus- *Caligula*, P1.I, s. 101.

34 Ibid, 83.

Caesonia'ya şöyle yanıt verir: "A celui-ci (Scipion). Et puis à toi aussi. Mais c'est la même chose"³⁵.

Le Malentendu'de Maria kocası Jan'a uzak bir mutluluk peşinde koştuğunu söyler ve hemen arkasından ekler: "J'ai toujours tout aimé en toi, même ce que je ne comprenais pas et je vois bien qu'au fond, je ne te voudrais pas différent"³⁶.

La Peste'te, Dr. Rieux, Tarrou, Rambert ve Grand birbirine bağlı, ayrılmaz bir topluluk meydana getirirler. Oysa şair olan Grand'la bir bilim adamı olan Rieux arasında, ya da mistik Tarrou ile onun tam tersi olan Rambert arasında oldukça büyük ayrılıklar vardır.

O halde, mutluluk sözcüğünün tanımını gene yazarın kendisinde aramak yerinde olur. Camus'nün insanları, anlamsızlık, ayrılık, yalnızlık ve ölüm gibi olgular nedeniyle yaşamla bir uyumsuzluk içindedirler ve bu uyumsuzluk onları mutsuz kılar. Dolayısıyla yazarın bize mutluluğu, bir anlam bulabilme savaşı, yani başkaldırma, birleşme ya da uyum olarak tanımlaması çok doğaldır. Mutluluğun en eksiksiz tanımlarını *Noces*'ta buluruz: "Qu'est-ce que le bonheur sinon le simple accord entre un être et l'existence qu'il mène?"³⁷. Bu uyum gerçekleştiği ölçüde insanın mutluluğu da gerçekleşmektedir. Bu uyumun sevgi ortamı içerisinde olması gerekmektedir: "Il n'a pas été dit que le bonheur soit à toute force inséparable de l'optimisme. Il est lié à l'amour-ce qui n'est pas la même chose"³⁸. Mutluluğu anlatabilmek için yazarın sık sık birlik (unité, union), uyum (accord) ya da sevgi (amour) sözcüklerini kullandığını görürüz: "Sentir ses liens avec une terre, son amour pour quelques hommes, savoir qu'il est toujours un lieu où le cœur trouvera son accord, voici déjà beaucoup de certitudes pour une seule vie d'homme"³⁹. Böylece Camus'nün mutluluk isteği, birlik, uyum ya da sevgi isteğiyle karışmaktadır.: "Cette union, cette union que souhaitait Plotin, quoi d'étrange à la retrouver sur la Terre? L'unité s'exprime ici en termes de soleil et de mer"⁴⁰.

La Peste'te Rieux'nün aynı tanımı izlediğini görürüz. Yeniden kavuştukları mutluluğun sevinci içerisinde kucaklaşan Oran'lı çiftlerden söz ederken şöyle der: "Pour eux tous, la vraie patrie se trouvait au-delà des murs... Elle était dans ces broussailles odorantes... les pays libres et le poids de l'amour... Et c'était vers le bonheur qu'ils voulaient revenir, se détournant du reste avec dégoût"⁴¹.

35 Ibid, 58.

36 A. Camus- *Le Malentendu*, P1.II, s. 125.

37 A. Camus- *Noces*, P1.II, s. 85.

38 Ibid, s. 86.

39 Ibid, s. 75.

40 Ibid, p. 75.

41 A. Camus- *La Peste*, P1.I, s. 1464.

L'Envers et L'Endroit'da mutsuzluk şöyle tanımlanır: "Me voici sans pare. Ville dont je ne sais lire les enseignes... ou rien de familier ne s'accroche, sans amis à qui parler... rien ne peut me tirer pour m'amener vers la lumière plus délicate d'un foyer ou d'un lieu aimé. Vais-je appeler, crier? Ce sont des visages étrangers qui paraîtrons... L'homme est face à face avec lui-même: je le défie d'être heureux... Un grand désaccord se fait entre lui et les choses"⁴². Yabancılık, yalnızlık, sevgi yokluğu, ayrılık ve sonuç olarak kendisiyle kendisinin dışındaki her şeyle uyumsuzluk, işe Camus'nün mutsuzluğunun kaynakları. Mutluluk halini ise gene aynı yapıtında şöyle tanımlar: "Je respire le seul bonheur dont je sois capable-une conscience attentive et amicale... Chaque être rencontré, chaque odeur... tout m'est prétexte pour aimer sans mesure. Des jeunes femmes... les étalages de fruits, ... autant d'appuis pour qui ne sait plus être seul... autant de signes d'amour pour qui est forcé d'être seul-Bien sûr, je n'avais pas changé. Je n'étais seulement plus seul"⁴³. Bu tanımlamalardan anlamaktayız ki, mutluluk demek sevgi içerisinde birlik, ya da uyum demektir. Seven kimsenin sevdiği nesneyle birleşmesi, onunla bir uyum sağlaması halinde mutluluk meydana gelmektedir. Bu birlik, *Noces*'ta olduğu gibi, doğaya, dünyaya ve yaşama duyulan sevgi sonucu ortaya çıktığı gibi, aynı zamanda, düşünsel olarak ta gerçekleşebilmektedir. *Le Mythe de Sisyphe*'te şu gözlemlerde bulunur: "Si la pensée découvrait dans les miroirs changeants des phénomènes, des relations éternelles qui les puissent résumer et se résumer elles-mêmes en un principe unique, on pourrait parler d'un bonheur de l'esprit dont le mythe des bienheureux ne serait qu'une ridicule contrefaçon... Il n'y a point de bonheur, si je ne puis savoir"⁴⁴.

La Peste'te, Tarrou için mutluluk, bilincinin "huzur"la (la paix) birleşmesidir; bu ise düşünsel bir birleşme (union spirituelle) olmaktadır: "D'autres plus rares, comme Tarrou peut-être, avaient désiré la réunion avec quelque chose qu'ils ne pouvaient pas définir, mais qui paraissait le seul bien désirable. Et faute d'un autre nom, ils l'appelaient quelquefois la paix"⁴⁵.

Camus'nün kahramanları, bir an için bile olsa, sevilen nesne ile birleşmeyi gerçekleştirdikleri anda mutlu olduklarını söylemektedirler. *L'Etranger*'de Meursault, dünyayla birleşince, onunla uyum sağlayınca mutlu olduğunu söyler: "... devant cette nuit chargée de signes et d'étoiles, je m'ouvrais pour la première fois à la tendre indifférence du monde. De l'éprouver si pareil à moi, si fraternel enfin, j'ai senti que j'avais été heureux, et que je l'étais encore"⁴⁶.

La Peste'te Rieux, Oran'lıları, özellikle Rambert'i mutlu sayar, çünkü sevdikleri şeyi bulabilmişler, onunla birleşebilmişlerdir: "Mais d'autres, comme Rambert... avaient retrouvé sans hésiter l'absent qu'ils avaient cru perdu. Pour

42 A. Camus- *L'Envers et L'Endroit*, P1.II, s. 33, 34.

43 Ibid, s. 37.

44 A. Camus- *Le Mythe de Sisyphe*, P1.II, s. 110, 113.

45 A. Camus- *La Peste*, P1.I, s. 146n4.

46 A. Camus- *L'Etranger*, P1.I, s. 1209.

quelque temps au moins ils seraient heureux"⁴⁷. Caligula ve Sisyphé başkaidırma ölköleriyle (idéal) birleştikleri için kendilerini mutlu sayarlar: "il y a ainsi un bonheur métaphysique à soutenir l'absurdité du monde... La lutte elle même vers les sommets suffit a remplir un coeur d'homme. Il faut imaginer Sisyphé heureux"⁴⁸.

Les Justes'te, Kaliyev mutlu olduğunu söyler, çünkü Dora'yla, savaş arkadaşlarıyla ve özellikle "Büyük Rusya'nın Ruhü" (L'Ame de la Grande Russie) ile uyum içindedir.

Göröyoruz ki, mutlulukların çeşitliliği, sevilen, özlem duyulan, kavuşmak istenilen şeylerin değişik olmasından ileri gelmektedir. O nedenle, dünyada ne kadar sevlilmeye değer şey varsa, o kadar da mutluluk olacağı varsayılabilir. Yaşam, Camus'nün insanlarına, çok değişik mutluluklar sunmaktadır. Erişmek istediği mutluluk, varlığın tamamıyla, gerçeğin tamamıyla eksiksiz bir birleşme diye tanımlanabilir. Ancak buna erişmeden önce, Camus'nün insanları, varlığın çeşitli parçalarıyla birlik sağlıyarak kısmen mutlu olabilmektedirler. Bunlar doğa, insan ve insanın özlemine çektiği sevgi, adalet, özgürlük, güzellik, barış gibi düşünsel değerlerdir. Böylece Camus'nün insanlarını üç türlü mutluluk peşinde koşarken görmekteyiz: Birincisi algılanabilen dünyayla birleşmeden (ya da uyum sağlamadan) doğan fizik mutluluk; ikincisi insanla ya da toplumla birleşmeden doğan hümanist mutluluk; üçüncüsü ise yüce değerlerle birleşmeden doğan metafizik mutluluktur⁴⁹.

KAYNAKLAR

1. CAMUS, Albert: *L'Envers et l'Endroit*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
2. CAMUS, Albert: *Noces*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
3. CAMUS, Albert: *L'Etranger*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade I), 1962.
4. CAMUS, Albert: *Le Mythe de Sisyphé*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
5. CAMUS, Albert: *Caligula*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade I), 1962.
6. CAMUS, Albert: *Le Malentendu*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
7. CAMUS, Albert: *La Peste*, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade I), 1962.

47 A. Camus- *La Peste*, P1.I, s. 1465.

48 A. Camus- *Le Mythe de Sisyphé*, P1.II, s. 198.

49 Pierre Nguyen-Van-Huy- *La Métaphysique du Bonheur chez Albert Camus*, Editions de la Bacconniere, Neuchâtel (Suisse) 1962, s. 10. Aynı ayırımı başka eleştirirler de yapmaktadır. Ancak birlik, birleşme (unité, union) sözcükleri yerine "uyum" (accord) sözcüğünü kullananlar da vardır. Örneğin Marcel Mélançon "Albert Camus, Analyse de sa pensée" adlı yapıtında mutlulukları şöyle sınıflandırır: "accord avec le monde, avec les hommes et avec soi-même." (p. 210). Yazarın kendisi de, aynı şeyi anlatmak amacıyla hem "union" hem de "accord" sözcüklerini kullanmıştır.

8. CAMUS, Albert: *L'Etat de siège*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade I), 1962.
9. CAMUS, Albert: *L'Homme révolté*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
10. CAMUS, Albert: *L'Eté*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
11. CAMUS, Albert: *Discours de Suède*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
12. CAMUS, Albert: *Lettres à un ami allemand*, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
13. CAMUS, Albert: *Carnets I*, Paris, Gallimard, 1962.
14. CAMUS, Albert: *Carnets II*, Paris, Gallimard, 1964.
15. CAMUS, Albert: "Le Soir Républicain", 1e janvier 1940, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
16. CAMUS, Albert: "Combat" 4 novembre 1944, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
17. CAMUS, Albert: "Combat" 22 décembre 1944, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
18. CAMUS, Albert: "Combat" 25 mai 1945, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
19. CAMUS, Albert: "Rencontre avec Albert Camus", Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1962.
20. CAMUS, Albert: Préface à *L'Espagne libre*, Calmann Lévy, Paris, Gallimard, (Bibl. de la Pléiade II), 1946.
21. KANTERS, Robert: Cité in *Présence de Camus*, P.H. Simon, Bruxelles, La Renaissance du Livre, (Coll.: La Lettre et L'Esprit), 1962.
22. MELANÇON, Marcel: *Albert Camus, analyse de sa pensée*. Ed. Universitaires Fribourg Suisse, 1976.
24. NGUYEN, VAN-HUY, Pierre: *La Métaphysique du bonheur chez Albert Camus*, Neuchâtel (Suisse), Ed. de la Baconnière, (Coll.: Langages), 1962.
25. SIMON, P.H.: *Présence de Camus*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1962.